

b
v
a
l
k
S
t
a
o
d
c
o
v
d
I
f
n
o
a
w
t
n
b
e
e
z
b
d
b
o
w
o
i

Fotografie in de Sumatra-albums van Paul Sandel

• MATTIE BOOM •

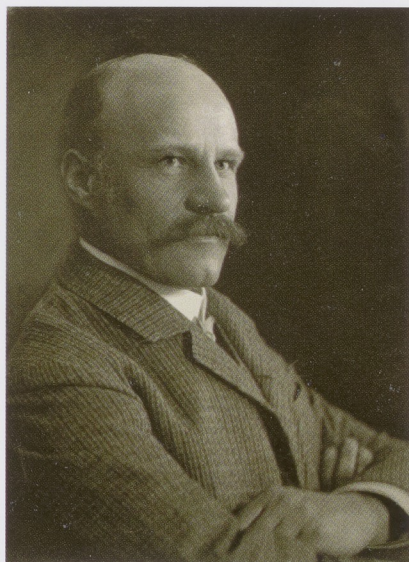
In 2003 is met steun van de Mondriaan Stichting een interessant ensemble toegevoegd aan de fotocollecties van het Rijksmuseum. Het betreft de aankoop door de afdeling Nederlandse Geschiedenis en Rijksprentenkabinet van een vijftal fotoalbums van Sumatra met 250 foto's uit de periode tussen 1885 en 1910. De albums zijn afkomstig uit het bezit van de Duitse ondernemer Paul Sandel (1861-1925), die zich omstreeks 1885 in de provincie Langkat in Tandjong Poera aan de oostkust van het eiland Sumatra vestigde (afb.1).¹ Met de aanwinst worden twee vliegen in één klap geslagen. In de albums bevinden zich fraaie foto's van Carl J. Kleingrothe en Herman Stafhell, die een aanvulling zijn op het al in het Rijksprentenkabinet aanwezige werk. Bovendien maakt werk van fotograaf Heinrich Ernst, die tot nu toe alleen uit advertenties en nauwelijks van overgeleverde foto's bekend was, deel uit van dit ensemble: een compleet album, een portret en een foto van zijn atelier. Tegelijkertijd zijn de albums historisch gezien van belang. Sumatra was aan het einde van de 19de eeuw het meest belovende buitengewest in de Oost. De economie ontwikkelde zich er in een buitengewoon rap tempo en het internationale ondernemerschap kreeg er een enorme impuls door de opkomst van de tabaks-

Detail afb. 10

industrie. De albums zijn de visuele neerslag van wat zich in de florierende economie voltrok: de aanleg en exploitatie van de plantages is vanaf het kappen van het oerwoud tot en met het zaaien en planten en verwerken van de gewassen te volgen (afb. 2). De aankoop past daarom in het beleid van de afdeling Nederlandse Geschiedenis om fotoalbums te verzamelen met betrekking tot bedrijvigheid en bestuur in de voormalige kolonie.²

Afb. 1

HUBERT LILL,
Portret van Paul Sandel, 1907. Kabinetfoto
(ontwikkelgelatine-
zilverdruk).
Collectie Paul Sandel,
Berkel en Rodenrijs.

De albums

Het oudste album dateert van omstreeks 1885, het moment dat Paul Sandel zich op Sumatra vestigde.³ Op één van de foto's zien we zes mannen, onder wie de jonge Sandel, op een terras voor 'Klambir Hotel' in Tandjong Poera (afb. 3). Het zijn allemaal Europeanen die zich bezighielden met de aanleg van plantages op het oostelijk deel van het eiland. Samen wijdden zij zich aan de bewerking van het land en aan het oogsten. Tabak en het opvoeren van de productie daarvan bepaalden hun leven. In het album zijn hun verblijven afgebeeld en enkele rommelige velden met afgehakte bomen en landarbeiders. De eerste wegen zijn gebaad en we zien de opslag- en fermenterschuren. De mannen voor het hotel zijn hier kennelijk zonder hun gezinnen. Vrouwen en kinderen zijn

afwezig. Er is nog nauwelijks een huis met een aangeharkte tuin. Sumatra moet toen zoiets als het Wilde Westen van het Verre Oosten zijn geweest. We weten niet wie de fotograaf van deze foto's op groot formaat was. Wel had de fotograaf Heinrich Ernst in 1886 net een fotostudio in het nabijgelegen Bindjey geopend, en het moet hierom niet worden uitgesloten dat de foto's in Sandels vroegste album uit zijn atelier stammen.⁴ Zelf fotograferen was toen in elk geval nog niet gebruikelijk. Foto's voor albums werden ofwel gekocht uit het assortiment van een plaatselijke fotostudio of men liet ze speciaal maken. Waarschijnlijk zijn deze foto's in Sandels opdracht gemaakt. Paul Sandel stond in elk geval aan het begin van zijn carrière in de tropen, want achter in het album zitten nog foto's van het Suezkanaal

Afb. 2

CARL J. KLEIN-GROTHER, *Gezicht op de zaaivelden met tabakspianten van de onderneming Kalahoen Penang, circa 1895-1900. Daglicht-colloidiumzilverdruk, 271 x 359 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-102-28).*

en Port Saïd, gekocht tijdens de reis ernaartoe.⁵ Sandel richtte zijn eerste bedrijf in Tandjong Poera op samen met Albert Glaser en A.P. Brandt.⁶ In de buurt woonden ook zijn oudste zus en zwager Marla en Ernst von Beeren, die eveneens plantages exploiteerden. Pauls jongere broer David woonde in de Sumatraanse hoofdstad Medan: hij was consul honorair en werkte voor de inlichtingendienst van de Duitse admiraliteit.⁷

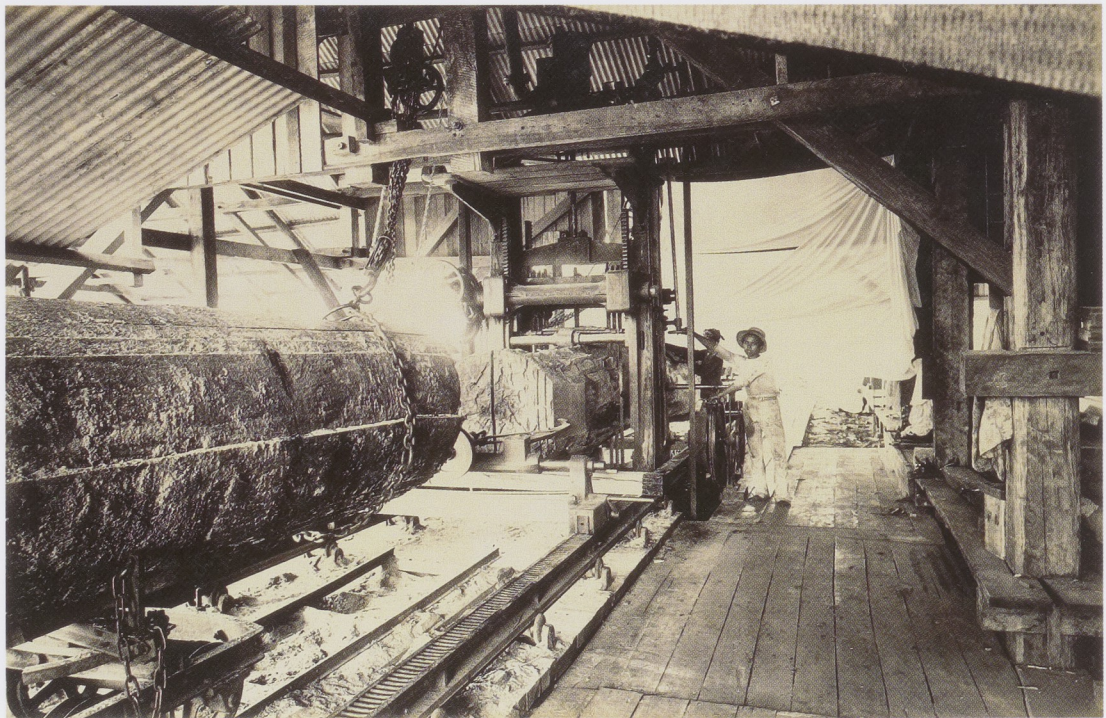
Na de succesvolle pioniersfase volgde een periode met veel bedrijvigheid. In een tweede monumentaal fotoalbum, dat zeker afkomstig is van de firma Heinrich Ernst & Co, wordt in een zestigtal foto's verslag gedaan van deze episode.⁸ Het album dateert van 1888-1895 en brengt het werk op de verschillende plantages waar Sandel actief was uitgebreid in beeld,

evenals andere ondernemingen in het gebied.⁹ We zien de tabaksvelden Namoe Trassi, Quala Mintchirim en Quala Bingei (afb. 4). 'Bindjey Estate; Stabat Estate; Gambir Estate; CL Langkat; Rotterdam Estate en Ludwigsburg Estate' noteerde Sandel verder op een lange lijst die hij voorin het album voegde. Fotograaf Ernst en zijn assistenten zetten kennelijk overal hun driepoot neer en moeten kind aan huis zijn geweest op de velden. Ze waren aanwezig bij het kappen van het oerwoud en de aanleg van irrigatiekanalen. Vervolgens legden ze de aanleg van de tabaksvelden en koffievelden en het planten vast. Op gezette momenten keerden ze terug om de stadia in de groei te fotograferen en tot slot ook nog het oogsten. Ze volgden het productieproces dus van het begin tot eind, van het planten tot en met het

Afb. 3

HEINRICH ERNST
(?), *Groep jonge planters voor Klambir Hotel, Tandjong Poera, Sumatra, circa 1885*
Albuminedruk,
272 x 363 mm. Rijksprentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-105-23).

sorteren. Zo'n reportage werd niet op één plantage, maar op verschillende ondernemingen gemaakt. De foto's in dit album zullen in opdracht van Sandel zijn gemaakt. Op de foto's zien we ook de kantoren en schepen van Sandels handelsfirma en de 'Sandel-Brücke', zijn tolbrug over de rivier de Wampoe. Daarnaast werden andere takken van zijn bedrijf op de plaat vastgelegd, zoals de houtzagerij op de Lau-Boentoe Estate en de Telagga Said Petroleum Maatschappij (afb. 5). Ook de vrije tijd wordt in dit album in beeld gebracht. De fotograaf was bijvoorbeeld aanwezig bij de krokodillenjacht. Hij stelde zich met zijn camera op een brug of een ponton op om de jagers in hun witte tropenkostuums van voren op te kunnen nemen, bijna als in een geënceneerd tafereel (afb. 6). Er is nog meer 'couleur locale' in het album te vinden: een foto van een gevangen tijger en van een koelievrouw met een orang-oetan op een plantage in Stabat (afb. 7).

In januari 1900 trouwde Paul met Lucie Glaser, de zuster van zijn compagnon. Het derde album in het ensemble is het kostbare huwelijksge-schenk van Pauls broer David aan het jonge paar: een groot en zwaar lak-album met versieringen in parelmoer en het opschrift 'Sumatra' op de band en een geschreven opdracht binnenin (afb. 8).¹⁰ Behalve kijk- en bladerboek was het ook een fraai object voor de salontafel. Het moet wel een duur cadeau zijn geweest, want in de familie gaat nog altijd het verhaal dat dit album eigenlijk bestemd was voor de jonge koningin Wilhelmina. Het bevat grote foto's op paars getint celloïdine-papier met in de rechterbenedenhoek de signatuur 'Stafhell & Kleingrothe'. Het album opent met een foto van een gevangen tijger en vervolgt met de metalen spoorwegbrug, het paleis van de Sultan in Medan (afb. 9), stads-gezichten en landschappen uit onder andere de Bataklanden (afb. 10). Ook in dit album zijn de tabaksvelden en

koffieplantages met onder andere afbeeldingen van de velden van Rotterdam Estate, Medan Estate en Gambir Estate volop aanwezig (afb. 2).¹¹

Het vierde album is een kleiner lak-album met een Japans motief op de band (afb. 11).¹² Binnenin ontvouwt zich het huiselijke leven. Lucie en Paul poseren gezamenlijk voor hun huis in Tandjong Poera, waar ook hun kinderen worden geboren.¹³ Bediende Saïns staat op de achtergrond. De partij tennis met familie en vrienden op hun eigen tennisbaan is vastgelegd, net als een tocht met de boot op de rivier Wampoe achter het huis (afb. 12). Ook hun huiskamer met de meubels, schilderijen en ingelijste foto's is in dit album te vinden (afb. 13). Deze foto's werden opnieuw gemaakt door Heinrich Ernst.¹⁴ Terugkerend thema is de krokodillenjacht. Trots poseert Lucie naast Paul met een geschoten krokodil en met de plaatselijke bevolking eromheen (afb. 14). Naast de foto's uit het privé-leven zijn eveneens in dit album verschillende foto's van het werk opgenomen: het Glen Bervie koffie-veld en een tabaksveld. Voor het eerst zien we zelfgemaakte foto's, van de overstroming in Tandjong Poera in 1907. Onder de foto's van vrienden en kennissen is ook het portret van fotograaf Heinrich Ernst (afb. 15). 'Ernst photograph' is er later door zoon Otto bij geschreven. Hij moet dus een goede bekende van de familie zijn geweest. Achterin prijken nog wat platinadrukken gemaakt door Carl J. Kleingrothe van het Sandelbedrijf (afb. 16), van de sociëteit Klambir en van de bomenlanen in Tandjong Poera. Lucie moet na haar huwelijk in 1900 met de samenstelling van dit album zijn begonnen. Het heeft in tegenstelling tot het grote album van Paul veel meer een privé-karakter.

Sandel zou behalve in tabak ook in hout en koffie gaan en uiteindelijk in Langkat verschillende gebieden van de sultan pachten.¹⁵ Daarnaast was zijn bedrijf actief met de import en handel

Afb. 4

HEINRICH ERNST,
De aanleg van een weg door koelies op de onderneming Quala Bingei, circa 1888-1892. Albuminedruk, 242 x 370 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-104-3).

Afb. 5

HEINRICH ERNST,
De houtzagerij op de onderneming Lau Boentoe, circa 1888-1892. Albuminedruk, 265 x 355 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-104-50).

in (bouw)materialen en allerlei producten. In 1909 importeerde het bedrijf bijvoorbeeld de eerste auto van de sultan van Langkat. De firma was tot 1911 actief, toen de Handelsmaatschappij Guntzel & Schumacher de zaken overnam.¹⁶ Het vijfde album uit het ensemble dateert van na die tijd, uit 1919, en was een geschenk van de sultan van Langkat aan Sandels zwager Albert Glaser. Het bevat portretten van de sultan en zijn gevolg en foto's van de feesten ter gelegenheid van het jubileum van de heerser in dat jaar.¹⁷

Sumatra: tabak en koelies

Sumatra viel op het moment dat Paul Sandel zich er vestigde nog niet zo lang onder Nederlands bestuur. Java was sinds de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in de 17de eeuw altijd het centrale punt in de oost geweest, onder meer door een bloeiende suikerindustrie. Na de ontbinding van de Compagnie in 1799 waren de voormalige bezittingen van de VOC formeel onder gezag van de Bataafse Republiek en haar opvolgers gekomen, eerst het Koninkrijk Holland en vervolgens in 1810 het Franse keizerrijk. Nadat de Engelsen Java in 1811 hierom bezetten, werd het nog een tijd lang door de Britse generaal Raffles bestuurd. In 1814 kreeg het Koninkrijk der Nederlanden van Groot-Britannië de toezegging dat het de oude VOC-gebieden in de Indonesische archipel terug zou krijgen, maar het duurde nog tien jaar voordat dit formeel werd geregeld. Nederland voerde vervolgens in 1830 op Java de nieuwe politiek van het cultuurstelsel in, waarbij boeren verplicht waren een deel van de opbrengsten aan de staat af te dragen. Dat leidde tot veel revenuen voor de schatkist en een uitstekende infrastructuur van wegen en spoorwegen op Java. Maar in de zogenaamde buitengewesten was de ontwikkeling achtergebleven. Sumatra moest zelfs opnieuw worden

bevochten op de Engelsen, die de Straat van Malakka en aangrenzende gebieden tot hun eigen territorium bleven rekenen. Pas in 1872 kwam het eiland in het zogeheten tweede 'Sumatratractaat' in zijn geheel definitief onder de Nederlandse soevereiniteit. Het eiland – in omvang het vijfde ter wereld – was in vergelijking met Java, dat in 1880 bijna 20 miljoen inwoners had, relatief dun bevolkt. Het leven concentreerde zich aan de westkust en in het noorden, in Atjeh, waar het in 1872 gevestigde Nederlandse gezag meermalen door de overwegend islamitische bevolking werd bestreden. De Batakse binnenlanden waren destijds nog niet door westerlingen betreden, net zo min als de moerassige oostkust. De liberalisering van de economische politiek na de afschaffing van het cultuurstelsel in 1870 moest een weg banen voor de versnelde ontwikkeling en exploitatie van de buitengewesten, zo ook van Sumatra. De sultans aldaar werd bij de verpachting van hun gebieden alle vrijheid gegund.

Aan de onontgonnen oerwouden en moerassen aan de oostkust van het eiland, in de provincies Deli en Langkat, viel tot dat moment nauwelijks eer te behalen. Er werd op kleine schaal rijst, tabak en peper verbouwd. Wel bleek tabak er bijzonder goed te gedijen dankzij het vochtige klimaat en de drassige grond. De Amsterdammer Jacob Nienhuys was een van de eersten die dat ervoer en in Deli in 1863 een tabakspantage ging exploiteren. In de jaren daarop breidden de tabaksondernemingen zich in een enorm tempo uit. In 1869 al volgde op Nienhuys' initiatief de oprichting van de Delimaatschappij, een overkoepelend verband van verschillende tabaksondernemingen en een spoorwegmaatschappij. Het aantal landbouwendernemingen op Sumatra nam in korte tijd sterk toe en ze kregen allemaal al snel ook een veel grootschaliger karakter. Het was in 1863 begonnen met één onderneming,

Afb. 6

HEINRICH ERNST,
Paul Sandel en zijn vrienden op krokodillenjacht in Bedagei, circa 1888-1892. Albuminedruk, 265 x 355 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-104-56).

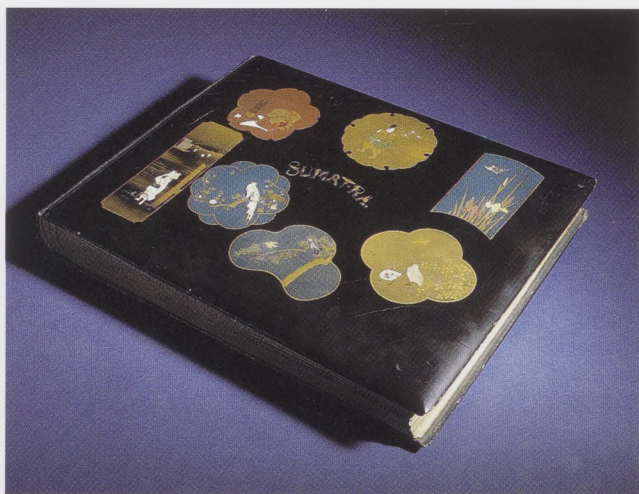
Afb. 7

HEINRICH ERNST,
Portret van een koelievrouw met orang oetang op de onderneming Stabat, circa 1888-1892. Albuminedruk, 265 x 355 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-104-55).

Afb. 8

CARL J. KLEIN-
GROTHE, *Album*
'Sumatra', januari
1900. Cantonees lak-
album met Japanse
motieven,
408 x 530 x 90 mm.
Rijksprentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-102).

Arendsburg. In 1874 waren er al 23 en in 1877 55: meer dan een verdubbeling in drie jaar tijd.¹⁸ Maar het einde was nog lang niet in zicht. Europese handelshuizen en internationale ondernemersgroepen gingen zich nu op het gebied richten. Het dekblad voor sigaren uit Deli maakte naam en omstreeks 1890 stortten ook de Amerikanen zich op deze markt. De winsten in de veilinghuizen in Amsterdam liepen op. Binnen de kortste keren waren de sultanaten Deli en Langkat overdekt met plantages en ondertussen werden de bebouwingsmethoden steeds verbeterd.¹⁹ De te ontginnen oppervlaktes moeten onafzienbaar zijn geweest, omvangrijke stukken van het tropische regenwoud werden verbrand, gekapt en in cultuur gebracht. Het aantal ondernemingen in Deli en Langkat liep in de periode 1877-1905 verder op tot 108. Rond de eeuwwisseling kon men er letterlijk miljoenen guldens verdienen.

De successen van de planters die in de fotoalbums in beeld zijn gebracht, kenden echter ook een keerzijde.²⁰ Juist op het moment dat de welvarend geworden familie Sandel zich in 1902 op de tennisbaan en bij de krokodillenjacht liet fotograferen, beheerste een fel publiek debat de sociëteiten en kranten van Deli. In dat jaar was de brochure *De Millioenen uit Deli* verschenen, waarin de advocaat van anti-revolutionaire huize J. van den Brand de rechteloosheid en slavernij op de ondernemingen op Sumatra hekelde (afb 17.).²¹ In 1903 gaf de regering opdracht aan de commissie-Rhemrev deze kwestie grondig te onderzoeken. Officier van Justitie J.T.L. Rhemrev bezocht iedere plantage en beschreef nauwgezet steeds de situatie daar. Binnen een half jaar verscheen zijn rapport. Daarin sprak de regeringsonderzoeker over walgelijke toestanden en was hij tamelijk expliciet over zijn bevindingen. Het rapport had korte metten kunnen maken met de slechte behandeling van de loonslaven

ofwel 'koelies'. Maar het stond haaks – en dat was natuurlijk de crux – op het grote economische succes van de als paddestoelen uit de grond schietende ondernemingen. De politici in Nederland reageerden nauwelijks en minister van koloniën A.W.F. Idenburg wist het rapport min of meer toe te dekken.²²

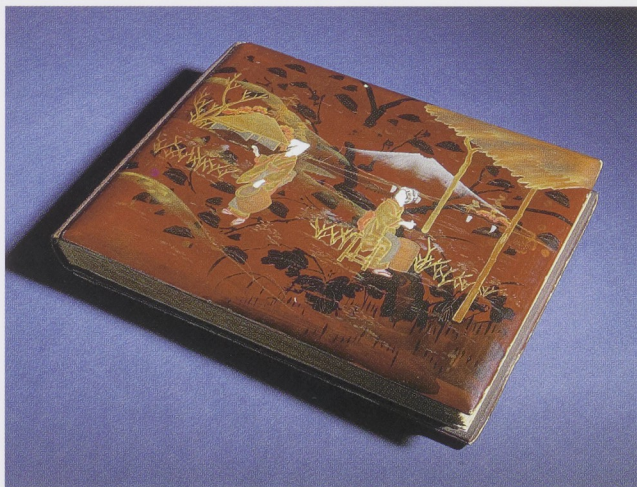
De snelle economische ontwikkeling was alleen mogelijk geweest door de inzet van letterlijk legers aan goedkope arbeidskrachten. Op het dunbevolkte Sumatra zelf konden die niet worden gevonden, daarom waren arbeidskrachten uit de binnenlanden van Java, uit Ceylon en uit China geïmporteerd. Ze werden door makelaars – vanzelfsprekend tegen forse provisies – overal vandaan gehaald. En om dit leger mannen draaiende te houden, moest er ook een leger dienstbare en werkende vrouwen worden georganiseerd. De koelies werden min of meer onder dwang gecontracteerd en ze werden voor jaren aan de plantages gebonden. Rond 1900 werkten zo'n 100.000 koelies op de landbouwondernemingen aan de oostkust van Sumatra (afb. 18). Desertie, lijfstraffen, mishandelingen en zelfs doodstraf voltrokken zich zonder tussenkomst van het Nederlandse rechtssysteem.²³ De Nederlandse politiemacht had nauwelijks invloed op wat zich binnen de omheining van de ondernemingen afspeelde. Ook de in de Sandelalbums afgebeelde onderneming 'Glen Bervie' komt in ongunstige zin in het Rhemrev-rapport voor (afb. 19).²⁴ Daar had zich een geval van doodslag voorgedaan en Sandels opzichter Sommer maakte zich bovendien schuldig aan weinig fijnzinnige mishandelingen, een verhaal dat door Rhemrev verderop in het rapport nog een paar keer wordt aangehaald.²⁵ De foto's van de familie Sandel vormen zo in al hun schoonheid dus tegelijkertijd een schrijnend decor van een navrante episode in de politieke geschiedenis van Nederlands-Indië.

Afb. 9

CARL J. KLEIN-GROTHER, *Interieur van het paleis van de sultan van Deli, Medan, circa 1895-1899*. Daglicht-colloodiumzilverdruk, 266 x 360 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-102-10).

Afb. 11
 Het album van Lucie
 Sandel, circa 1903-
 1907. Cantonees lak-
 album met Japans
 motief,
 275 x 362 x 50 mm.
 Rijksprentenkabinet,
 Rijksmuseum,
 Amsterdam (inv.nr.
 RP-F-2003-103).

Afb. 10

CARL J. KLEIN-GROTHE & HERMAN STAFHELL, *Groep Batakse vrouwen met werktuigen voor het stampen van rijst*, circa 1890-1895. Daglichtcollodium-zilverdruk, 252 x 336 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-102-46).

De rol van de fotograaf

De fotografen die op dat moment in deze regio actief waren, brachten – omdat zij opdrachtnemers waren – vooral de positieve kanten van het plantersepos in beeld. Wie gaat zoeken in Nederlandse instellingen, de belangrijkste bewaarplaats voor foto's uit het voormalige Nederlands-Indië, treft hoofdzakelijk succesverhalen aan. In 1884 woonden er aan Sumatra's oostkust inmiddels 390 Nederlanders, 88 Engelsen, 123 Duitsers, 40 Zwitsers, 12 Fransen, 11 Oostenrijkers en nog eens 24 personen van andere nationaliteiten, hoofdzakelijk planters en hun families.²⁶ Deze kleine Europese gemeenschap was de enige opdrachtgever van de eveneens Europese fotografen. In hun studio's lieten de planters en hun vrouwen zich portretteren. Ze kochten er verder landschappen en stadsgezichten, die in allerlei uitvoeringen verkrijgbaar waren: als luxe platinadrukken op kloeke formaten, als losse foto's en

als foto's geplakt op kartons met opschriften. De fotografen waren ook de leveranciers van de onmisbare souveniralbums die een blijvend aandenken vormden aan het leven in de kolonie. Niet alleen particulieren bestelden dergelijke albums, ook bedrijven. Bij jubilea kregen functionarissen speciaal samengestelde herdenkingsalbums.

Het was dus een klein gezelschap dat sterk op elkaar was aangewezen. De historicus Jan Breman, die onderzoek deed naar de koeliekwestie en de tabaksindustrie, wijdde een hoofdstuk aan de 'witte' wereld van de plantersmaatschappij en aan de koloniale orde.²⁷ Deze in het oosten geprojecteerde westerse wereld bediende zich, zoals elke gemeenschap, van eigen codes die heel goed met behulp van fotografie tot uitdrukking gebracht werden. Dat beeld wordt bevestigd door een rondgang langs de albums en de foto's. Het begint al met de groepsfoto's van jonge medewerkers in hun tropenkostuums die naar huis

Afb. 12

HEINRICH ERNST, *Lucie (midden) en Paul Sandel (rechts) met vrienden op een boot op de rivier de Wampoe*, circa 1902. Albuminedruk, 194 x 240 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-103-20).

gestuurd werden, of het groepsportret van de Europese werknemers in de tuin van het kantoor van de Delimaatschappij. Zoals in Paul Sandels geval leende het fotoalbum zich er goed voor het 'epos' van de pionierende ondernemers in beeld te brengen: het lastige begin, het bedwingen van het oerwoud en ten slotte de keurige organisatie van de velden, de gewassen en de oogst, de straffe organisatie van het werk, de welvaart in en rond de huizen. De foto's zijn in een daarbij passende stijl: weidse vergezichten, met her en der zorgvuldig gestoffeerd de figuren (afb. 20). De planters werkten hard aan de modernisering van de maatschappij, met Medan als modern middelpunt. De andere kant, het leven en werken van de koelies, blijft in het verborgene en vinden we op foto's weinig terug. In de collecties zijn wel foto's van koelies in de sorteerschuren of in de bedrijven te vinden, maar zij tonen een beeld van ordentelijk werkende arbeiders onder het toezicht van de Europese opzichters (afb. 17 en 18).²⁸ In de albums van Sandel treffen we ook een paar andere foto's aan, van Chinese voormannen voor hun verblijf en van het Chinese theater op de plantage. We kunnen in het algemeen concluderen dat (dwang)arbeid en mishandeling in elke geval niet pasten in het beeld dat de kleine gemeenschap door de fotografen voor zijn albums liet maken.²⁹

Het overgrote deel van de foto's uit het 19de-eeuwse Indonesië was, net als in Europa, afkomstig van commerciële bedrijven.³⁰ Aanvankelijk waren er reizende fotografen actief, veelal afkomstig uit Europa.³¹ Later vestigden zij vaste ateliers in de steden. Dat was ook op Sumatra het geval.³² De 'stamboom' van de commerciële fotografie in Deli en Langkat begint bij Gustav Richard Lambert, geboren in Berlijn.³³ Vanuit Batavia had hij zich in 1870 in het Nederlandse Woerden gevestigd, waar zijn vrouw vandaan kwam. Tussen 1877 en 1880 verbleef Lambert

met onderbrekingen in Singapore.³⁴ Na te zijn teruggekeerd naar Woerden, vertrok hij op 23 mei 1882 opnieuw, maar nu definitief naar Singapore, waar een grote Duitse gemeenschap huise en vele Duitse bedrijven gevestigd waren. De Duitse fotografen Heinrich Ernst en Carl J. Kleingrothe en de Zweed Herman Stafhell – het is niet duidelijk wanneer zij naar de oost vertrokken – traden in Singapore bij Lambert in dienst.³⁵ Het in 1883 opgezette filiaal in Medan aan Sumatra's oostkust, in Hotel Medan aan de Heerenstraat, werd door hen bemand. De firma Lambert & Co zou er tot 1895 zijn gevestigd. Ernst was in 1885 korte tijd bedrijfsleider, om begin 1886 zijn eigen bedrijf in Bindjey te starten. In 1888 werd Kleingrothe bedrijfsleider.³⁶ Kort daarna kwam Stafhell erbij, die eerst het filiaal van Lambert in Makassar op Celebes geleid had.³⁷ Rond de eeuwwisseling waren in Medan naast de studio's van Europeanen inmiddels ook een paar Japanse en Chinese portretstudio's gevestigd.

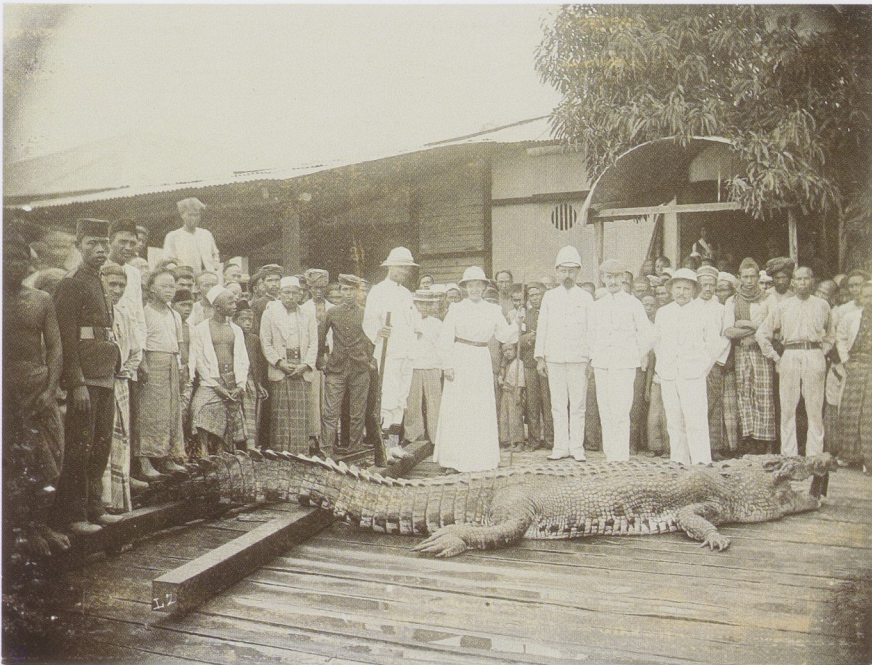
Omstreeks 1888 ging de firma Lambert in Medan luxe fotoalbums verkopen in een cassettebox met het opschrift *Album Deli Serdang Sumatra G.R. Lambert*.³⁸ De foto's, albuminedrukken, werden op kartons geplakt met nummers en een gedrukt, in het Nederlands gesteld bijschrift. Deze strookjes waren waarschijnlijk geknipt uit een gedrukte fondslijst die tot nu toe niet is aangetroffen. Daaruit kan worden geconcludeerd dat de albums werden gemaakt voor de Nederlandse markt. In de exemplaren van dit album – de kwaliteit van de fotoafdrukken is wisselend – bevinden zich verschillende landschappen die gezien het latere werk vermoedelijk van de hand van Kleingrothe zijn. Onder de foto's is ook een 'stadsgezicht' van een nog landelijk Medan met de vestiging van Lambert & Co. In het album zijn foto's van de ondernemingen Soengei Mintjirum, Namoe Oekoer, Paja Djambo, Boeloe Tjina en Tanjong

Afb. 13

HEINRICH ERNST,
De huiskamer van de familie Sandel in Tandjong Poera, circa 1902. Albuminedruk, 238 x 332 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-103-4).

Afb. 14

ANONIEM,
Paul en Lucie Sandel en omstanders bij een geschoten krokodil, circa 1905. Daglichtcollodiumzilverdruk, 154 x 204 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-103-23).

Morawah opgenomen. Er is ook een opname uit 1886 van een groep Chinese koelies op de onderneming Two Rivers. En vervolgens zijn er de gebruikelijke foto's van de Batakkers en hun dorpen. Tot slot is veel gloednieuwe architectuur gefotografeerd, zoals het station in Medan.

De firma Lambert & Co leverde ook de foto's voor het fraaie album dat de grondlegger van de tabaksindustrie Jacobus Nienhuys bij zijn 25-jarig jubileum en afscheid in 1888 ten geschenke kreeg.³⁹ Het moet een opdracht van de Delimaatschappij zijn geweest. Uitvoerende fotografen waren Kleingrothe en mogelijk de pas gearriveerde Stafhell. Er is weliswaar geen signatuur, maar het landschappelijke element met de brede voorgrond zoals we dat in latere foto's van Kleingrothe aantreffen, is vaak toegepast. De foto's zijn geplakt op losse bladen met opnieuw titels in het Nederlands (in een ander typoscript dan bij de eerdere Lambert-albums) en met nummers, nu in de foto's mee afgedrukt. Het gebruik van gedrukte titels in de foto's veronderstelt intensief gebruik van de negatieven en een brede verspreiding. We kunnen de foto's uit het Nienhuys-album definitief aan de firma Lambert toeschrijven, omdat precies dezelfde onderwerpen stuk voor stuk worden genoemd in een catalogus van de firma uit 1899.⁴⁰ Deze serie wordt daar zelfs los van andere Sumatra-foto's apart genoemd en apart geprijsd voor 1 dollar voor een '12 in. x 15 in. Plate'. Lambert schreef erbij: 'views of general interest and of great artistic beauty, showing the grand tropical sceneries of Sumatra Rivers, Forest, and Mountains'. Onderaan de lijst stond de prijs van een compleet album vermeld: 'Deli Albums with 60 pictures selected by the customers out of the number above \$ 50.00 each'. De heren Stafhell en Kleingrothe waren al in 1889 voor zichzelf begonnen, maar

hun negatieven op grootformaat uit de jaren daarvoor waren kennelijk bij de firma Lambert gebleven, die ze in Singapore tien jaar later nog steeds te gelde maakte. Opvallend is dat geen enkele foto uit deze serie later terugkomt in de representatie-albums en losbladige fotoboeken in heliogravure van omstreeks 1900 van Stafhell & Kleingrothe. Ze bleven al die tijd in het bezit van Lambert & Co. De onderwerpen voor dergelijke albums lagen inmiddels vast: Batakdorpen, de bevolking rond een geschoten olifant, de jungle, de reuzenbomen, nieuwe bruggen en stations, de aanleg van wegen en natuurlijk de aanleg van de velden en de groei van de gewassen.

Kleingrothe:

beeldmaker van vooruitgang

Stafhell en Kleingrothe begonnen in 1889 – een jaar na de productie van de foto's voor het Nienhuys-album – hun eigen bedrijf in Medan.⁴¹ Dit is een interessant moment, want van nu af werd door hen bewust een heel nieuw beeldbestand opgebouwd, zoals zij dat eerder met een kennelijke nadruk op 'views en scenery' in dienst van Lambert voor het Nienhuys-album hadden gedaan. De negatieven werden nu in de hoek gemerkt met de signatuur 'Stafhell & Kleingrothe' en een nummer. De foto's werden op grootformaat van 26 bij 34 centimeter gedrukt. Was de Zweed Stafhell de oudere en meer ervaren fotograaf en was Kleingrothe het jonge talent? Karl Josef Kleingrothe kwam uit Krefeld in Duitsland, maar het is niet duidelijk bij wie hij het vak leerde en zich zijn (Europese) picturalistische stijl aanmat.⁴² Stafhell was zeer zeker ook een getalenteerd vakfotograaf, getuige drie fraaie carte-de-visite-portretten in de fotocollectie van het Rijksmuseum uit zijn tijd in Örebro in Zweden, waar hij ook vandaan kwam (afb. 21).⁴³ In 1894 zou Herman Stafhell uit Sumatra zijn vertrokken.⁴⁴ Vermoedelijk droeg hij toen alle glasnegatieven met signatuur

Afb. 15

ASSISTENT VAN
HEINRICH ERNST,
*Portret van fotograaf
Heinrich Ernst bij zijn
huis in Bindjey, circa
1905. Albuminedruk,
144 x 204 mm. Rijks-
prentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-103-25).*

Afb. 16

ANONIEM,
*Paul Sandel op een
boot voor de brug en
kantoren van de firma
Sandel, circa 1905.
Daglichtgelatinezil-
verdruk, 121 x 168 mm.
Rijksprentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-103-22).*

'Stafhell & Kleingrothe' over aan het nieuwe bedrijf van Kleingrothe. Deze bleef er gebruik van maken, onder andere voor het grote lakalbum van de familie Sandel uit het jaar 1900.⁴⁵ In 1895 vinden we een vermelding 'Carl J. Kleingrothe, Medan' in de *Deutscher Photographen Kalender*.⁴⁶ Vanaf 1898 was de firmanaam 'C.J. Kleingrothe', zoals blijkt uit het adres onder de heliogravures en het blindstempel in een nieuwe lichte foto's.

Kleingrothe was uiteindelijk de belangrijkste producent van beelden van de plantagemaatschappij in Deli en Langkat. Er zijn in andere collecties verschillende lakalbums uit zijn atelier bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat hij telkens weer putte uit een zelfde beeldbestand.⁴⁷ Het begint steeds met de Sumatraanse tijger (afb. 22), de moderne stalen spoorwegbrug van Belawan, het recent gebouwde paleis van de sultan van Deli en de gemoderniseerde straten van Medan. Dan volgen de industrie en de ondernemingen. Achteraan komen steevast de junglelandscappen, de Batakdorpen en Batakvrouwen. Een geschoten olifant vormt het slot. Naast de vormgeving komt ook de samenstelling van de albums overeen. Dat betekent ook dat we de vermeende Wilhelmina-herkomst van het Sandel-album naar het rijk der fabelen kunnen verwijzen. Het had gekund, ware het niet dat Wilhelmina altijd angstvallig een reis naar Nederlands-Indië heeft afgehouden en in dit jaar druk was zich te verlopen. Als het album wel voor haar bestemd was geweest, zou er ongetwijfeld nog meer werk van de band en de samenstelling zijn gemaakt en zou het album zijn voorzien van een fraai gekalligrafeerde opdracht.⁴⁸ Het verhaal stamt misschien van de fotograaf Kleingrothe, die zo met mooie verkoopprijzen zijn chique albums en platen aan een koopkrachtig publiek verkocht.

In Kleingrothes fotografie valt het bijna programmatische karakter op, net

als de vaste formule van de sets. Er waren iconen die in nieuwe projecten telkens weer terugkwamen. Bij het achter elkaar bekijken van de series wordt ook de routine en de 'glossy' stijl zichtbaar: het picturalisme werd veelvuldig en vakkundig in de praktijk gebracht. Het was natuurlijk ook fotografie voor de markt en volgens de wetten van de markt: langs de vaste lijnen en patronen van de souveniralbums met hun 'views, scenery, native types', passend in een lange traditie van Europese (koloniale) beeldproductie in heel Zuidoost-Azië. Maar tegelijkertijd is de fotografie op Sumatra heel wel vergelijkbaar met de ingenieursfotografie in dezelfde periode in ons land: de voortgang van de industrie werd in reeksen, als beeldreportages, in beeld gebracht.

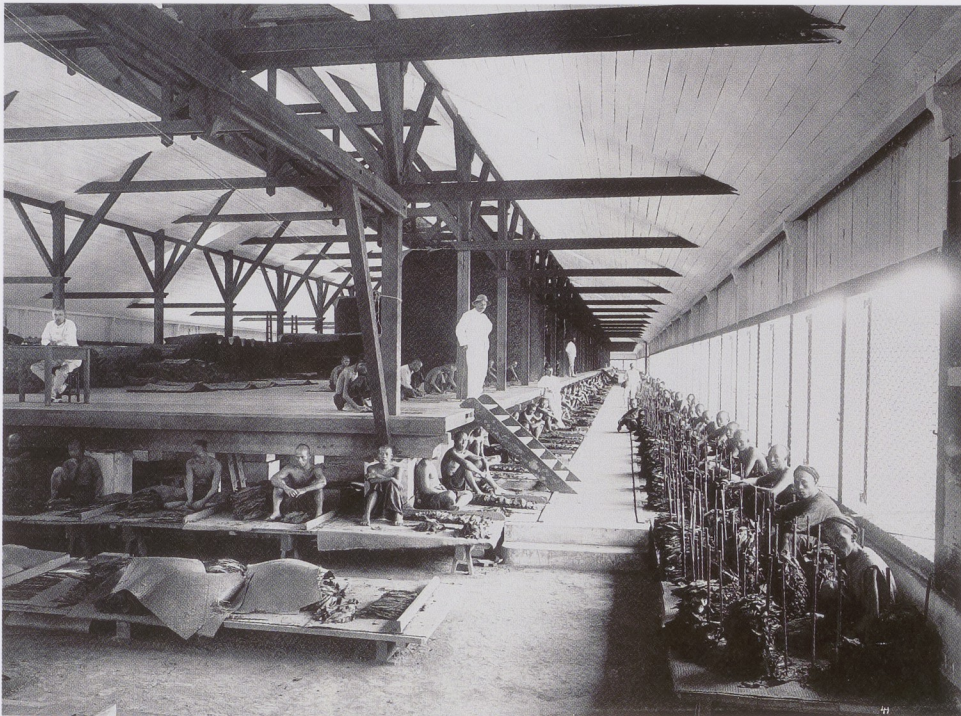
Een aantal van de genoemde afbeeldingen in de monumentale albums met een ogenschijnlijk privé-karakter keert ook terug in Kleingrothes boekpublicaties. In 1898 bracht de fotograaf een fraai portfolio op de markt, getiteld *Sumatra*, met vijftig fotobladen in heliogravure die waren gedrukt in München bij de firma Obernetter. Deze had een grote reputatie als drukker van prestigieuze kunstuitgaven.⁴⁹ In de jaren daarna verschenen van Kleingrothe meer van dergelijke losbladige fotoboeken van superieure kwaliteit, gemaakt voor de Europese gemeenschap en voor reizigers. Na *Sumatra* volgde, nog luxueuzer en groter, *Sumatra's O.K.* (= oostkust) met 61 platen (afb. 23). Deze uitgave lijkt de ruimste verspreiding te hebben gehad en was in Nederlandse verzamelingen met meer exemplaren in drie verschillende edities aanwezig.⁵⁰ Hierin zijn de verschillende vormen van bedrijvigheid in het lucratieve buitengewest samengevat. Aan Sumatra's oostkust werden op dat moment behalve tabak ook koffie, rubber, peper, kapok en rijst verbouwd en werd petroleum gewonnen. *Sumatra's O.K.* was een platenboek, met titelpagina, maar zonder introductie en met bijschriften in het

Afb. 17

HEINRICH ERNST,
Koelies sorteren tabak op de onderneming Bekioen, circa 1888-1892. Albuminedruk, 265 x 355 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-104-28).

Afb. 18

CARL J. KLEINGROTHE, *Koelies en opzichters in de fermenteeschuur Aneta Mineh op de tabaks-onderneming Helvetia*, circa 1895. Daglichtcollodiumzilverdruk, 268 x 359 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-2003-102-35).

Afb. 19

HEINRICH ERNST,
Opzichters en koelies
op de onderneming
Glen Bervie, circa
1895. Albuminedruk,
267 x 340 mm. Rijks-
prentenkabinet, Rijks-
museum, Amsterdam
(inv.nr. RP-F-2003-112).

Duits, Nederlands en Engels. De heliogravures zijn in verschillende kleuren inkt gedrukt. Kleingrothes werk komt in de fijndoortekende heliogravure, de fotomechanische afdruk van de koperplaat, goed tot zijn recht, en zijn keuze voor meesterdrukker Obernetter moet hierin een bewuste zijn geweest. Daaruit blijkt ook dat Kleingrothe een echte vakman was. De kwaliteit van de fotografische afdrukken in zijn albums is bijvoorbeeld veel beter dan die in de Lambert-albums. Hij beheerste alle mogelijke afdruktechnieken, van de roodbruine celloïdinedruk tot en met de zoste-eeuwse zwart-witafdrukken op ontwikkelpapieren. Hij had een lichte voorkeur voor de platinadruk met zijn rijke nuancering van grijstinten, maar paste ook de platinotypie toe, een soort variant hiervan. Door

de lange toonschaal kon hij spelen met de heldere witten tegen de donkere delen en goed doortekende achtergronden, zodat de grafische kwaliteit werd benadrukt (afb. 24). Voor de landschappen had hij een voorkeur voor een langgerekt, bijna panoramisch formaat, altijd in een zorgvuldig gekozen compositie waarin de figuren weloverwogen op hun plek waren neergezet.

Kleingrothes vakmanschap had meer opdrachtwerk tot gevolg. In de jaren daarna verschenen nog eens drie portfolio's met heliogravures: *Deli-maatschappij, Oostkust van Sumatra* (1905), *Album der Amsterdam Deli Compagnie* (1905) en *Straits of Malacca, Malay Peninsula* (ca. 1907).⁵¹ In het fotoboek van de Amsterdam Deli Compagnie uit 1905, ruim een

Afb. 20

HEINRICH ERNST,
*Gezicht op de tabaks-
velden in Namoe
Trassi, circa 1888-1892.*
Albuminedruk,
242 x 371 mm. Rijks-
prentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-104-19).

Afb. 21

HERMAN STAFHELL,
*Portret van een jonge
vrouw, circa 1880.*
Carte-de-visite
(albuminedruk).
Rijksprentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-23889).
F-F

jaar na het verschijnen van het Rhemrev-rapport, zien we ineens een nieuw aspect in de beeldvorming van de onderneming. Een groot deel van deze serie was gewijd aan de moderne behuizing van koelies op parkachtige verblijven, aan de ziekenzorg en aan de scholen voor de koeliekinderen. Kleingrothe maakte meer van dergelijke bedrijfsreportages. In deze jaren maakte hij ook de albums *Senembah Maatschappij, O.K. van Sumatra* (1903) en *Arendsburg* (1904).⁵² Dit waren albums in kleine oplage, relatiegeschenken of jubileumalbums, met 'platinotypieën', grijze zachte fluwelige drukken die op platinadrukken leken.

Na de eeuwwisseling bleef Kleingrothe nog geruime tijd in Medan en omstreken actief. Het bedrijf gaf vanaf

1898 prentbriefkaarten uit.⁵³ Mogelijk was Kleingrothe ook deelnemer aan de tentoonstelling in Medan in 1908. In 1910 adverteerde 'Atelier C.J. Kleingrothe' in de *Deli Courant* met 'Landschapsphotos en interieurs, 6 stuks inclusief opname voor 20 gulden of groepen, 6 stuks voor 24 gulden'.⁵⁴ Met sommige groepsportretten, bijvoorbeeld die gemaakt bij een diner van de Deli Planters Vereniging, werd apart in de kranten geadverteerd.⁵⁵ Kleingrothe voerde ook kleine opdrachten uit, zoals die van Paul Sandel om de door zijn firma geïmporteerde witte vleugel (voor de sultan van Langkat) van Schliedmayer & Schuc uit Stuttgart in een fraaie setting vast te leggen. De firma bood daarnaast 'volkstypen' aan, zoals de portretten van moslimvrouwen die

Afb. 22
CARL J. KLEINGROTHE,
*De Sumatraanse
tijger*, circa 1895-1899.
Daglichtcollodium-
zilverdruk,
270 x 347 mm. Rijks-
prentenkabinet,
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-F-2003-102-1).

antropoloog H.F.C. ten Kate in 1909 bij hem kocht.⁵⁶ Uit de periode 1915-1920 stamt een groot Batikalbum in de collectie van het Rijksmuseum met vele afdrukken van de firma.⁵⁷ Verder kwamen Kleingrothes foto's terug in tal van publicaties over de economische ontwikkelingen in Deli.⁵⁸ De firma Kleingrothe werd in 1925 opgeheven. De meeste van zijn oorspronkelijke foto's en series bevinden zich nu in de fotocollectie van het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) en zijn afkomstig uit het archief van het speciale *Sumatra's Oostkust Instituut* dat daar in 1918 zijn onderkomen had gevonden. Daarbij zijn ook de originele afdrukken van foto's die later in de boekuitgaven in heliogravure verschenen.

Het is niet overdreven te stellen dat fotografen als Kleingrothe en Ernst beeldmakers van de vooruitgang waren. Hun fotografie stond geheel ten dienste van de Europese plantersgemeenschap en de bedrijven. Zij moest het beeld maken dat deze gemeenschap voor zichzelf én voor de achterban in Europa nodig had. De fotografen hadden een breed aanbod, van het familieportret en het representatiealbum tot en met de kalenders met fotocollages in de kantoren van Paul Sandel toe. 'Public relations' was uiteindelijk een belangrijke functie van deze categorie fotografie.⁵⁹

De albums: kunst en geschiedenis

De Sandelalbums vormen een interessante casus zowel vanuit het oogpunt van de kunst (in dit geval fotografie) als vanuit dat van de (koloniale en economische) geschiedenis. Het is goed enkele aspecten hiervan nog eens samen te vatten om er op een ander moment op terug te komen. De eerste nieuwsgierigheid naar de albums werd gewekt door de ongewone en intrigerende kwaliteit van de fotografie in dit deel van de Nederlandse kolonie en door de Europese stijl. Door de com-

binatie met andere albums en boeken in de fotocollecties van het Rijksmuseum kon daarmee de vraag naar de precieze betekenis van de fraaie foto's van Kleingrothe en zijn collega's eens nader worden onderzocht. Het was een groot voordeel dat we hier een set albums hadden, waarvan de oorspronkelijke eigenaar bekend was. Dat bracht de foto's en de functie die zij vervulden meteen terug bij de bron. De fotografen deden hun werk dicht bij de opdrachtgevers en waren min of meer aan hen gelieerd. Daarbij was het noodzakelijk ook albums en portfolio's in andere collecties te zien om een idee te krijgen van reikwijdte, oplage, fondsen en productie van dit fotomateriaal.

Een eerste complicerende factor bij de bestudering van de 'koloniale' fotografie is de nostalgie die dit onderwerp altijd als vanzelf met zich mee lijkt te brengen. Naarmate de tijd verstreek en nadat de dekolonisatie zich had voltrokken, is de fotografie uit Nederlands-Indië aldoor het 'bezit' van Nederlanders gebleven en doordrenkt geraakt van nostalgisch terugverlangen. Hetzelfde 'tempo doeloe' dat de postkoloniale literatuur beheerst, heeft jarenlang onder andere in de studies van Rob Nieuwenhuys in zijn 'Indische prentenboeken' vol oude foto's, een eenzijdig beeld opgeroepen. Daarvan kunnen we ons nu afvragen of dat recht doet aan de fotografie in Nederlands-Indië en aan al haar specifieke functies en context. Neem nu Sumatra in de periode tussen 1880 en 1910. Daar legden fotografen juist vooruitgang en modernisering vast en bevestigden zij door middel van fotografie de internationale plantersgemeenschap in zijn investeringen en ondernemingszin. De straten van Medan, de aanleg van de Delispoorweg en de ijzeren spoorwegbrug: hier ging de fotografie hand in hand met modernisering. De oude 'tempo doeloe'-foto's waren in hun tijd dus moderne, 'glossy', beelden met een

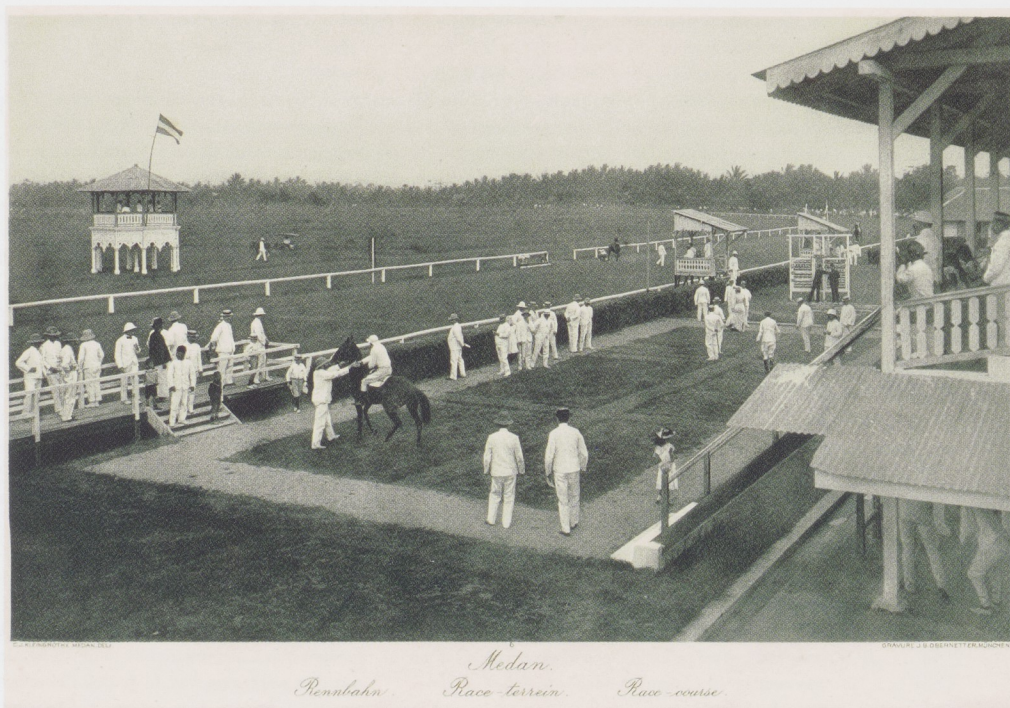
Afb. 23
 CARL J. KLEIN-
 GROTHE, *Tabaksblad*,
 circa 1898. Heliogra-
 vure, 350 x 450 mm,
 uit: *Sumatra's OK*,
 pl. 26. Rijksprenten-
 kabinet, Rijks-
 museum, Amsterdam
 (inv.nr. RP-F-AA#
 3189-Z).

duidelijke publicitaire functie. Het nostalgische sausje is van veel later datum en moet de fotohistoricus snel vergeten.

Het duiden van de betekenis van deze categorie foto's was evenmin mogelijk zonder het werk van historici in het onderzoek te betrekken. Wat is er te zien op de foto's en wat gebeurde er precies op Sumatra op dat moment? De albums vertellen verhalen van planters, maar ook van de economische ontwikkeling op Sumatra. In die zin heeft de hele beeldproductie aan Sumatra's oostkust dezelfde achtergrond en functie, die stoelt op de historische ontwikkeling. Zonder het historische verhaal, de context, te kennen, kunnen we ook de betekenis van de fotografie niet goed duiden. In dit geval zou de rol van de fotograaf in de beeldvorming van dit deel van de Nederlandse kolonie rond 1900 niet eens naar voren gekomen zijn. De studie van Jan Breman over de koeliekwestie heeft bovendien laten zien dat

het historische verhaal over Sumatra tot dan op zijn minst eenzijdig was en meer kanten, ook bijzonder lelijke, heeft. De fotohistoricus is dus aangewezen op de historicus om de betekenis van een hele groep foto's beter te kunnen duiden en om, zoals in dit geval, de functie van de foto als belangrijk instrument van public relations te kunnen onderkennen. Heeft de fotohistoricus eenmaal de betekenis van deze groep afbeeldingen geduid, dan is dat een vorm van bronnenkritiek waar de historicus weer zijn voordeel mee kan doen. Daarnaast blijft elke foto altijd historische bron: een document dat nieuwe gegevens en inzichten kan opleveren, zoals in het geval van de Sandelalbums enkele foto's van een in het Rhemrev-rapport beschreven onderneming.

Bij onderwerpen als deze zijn fotohistoricus en historicus dus sterk op elkaar aangewezen. Voor de fotohistoricus ligt er vermoedelijk nog een schat aan interessante documenten in

Medan.
Rennbahn. Race-terrain. Race-course.

de bedrijfsarchieven van de tabaksfirma's. De historicus zou eens opnieuw kunnen kijken naar de foto's in de plantersalbums van de organisatie van de arbeid en van de koelies. Ook het stelselmatig in kaart brengen van andere dan de standaardfoto's is van belang en kan nieuwe inzichten opleveren. Deze aanwinst zet in elk geval aan tot verder nadenken over de foto als historische bron. Ook de bredere vraag hoe wij in het Rijksmuseum moeten omgaan met objecten die tegelijkertijd kunstvoorwerp én historische bron zijn, zou nog eens nader aan de orde kunnen komen, niet in de laatste plaats omdat menging in de keuze van de voorwerpen voor de chronologische opstelling in het Nieuwe Rijksmuseum zo'n belangrijke rol speelt.

Afb. 24
 CARL J. KLEIN-GROTHER, *Gezicht op de renbaan van Medan*, circa 1898. Heliogravure, 350 x 450 mm, uit: *Sumatra's OK*, pl. 6. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. RP-F-AA3189-F).

NOTEN

- 1 De albums bevonden zich nog altijd bij zijn kleinzoon en naamgenoot, die als scheepsarts in Rotterdam gevestigd was. Paul Sandel werd geboren in 1861 in München. Hij werd op 7-jarige leeftijd naar Palestina gestuurd om te worden opgevoed bij een oom en tante. Op zijn 22ste ging hij naar Engeland, waar hij in Londen bij een bank werkte. Daar werd het besluit genomen om zich op Sumatra te vestigen.
- 2 In de Nationale Fotocollectie in het Rijksmuseum worden circa 85 albums 'Nederlands-Indië' uit de periode 1865-1940 bewaard.
- 3 Inv.nr. RP-F-2003-105. Dit album bevat 23 foto's.
- 4 Steven Wachlin, 'Commerciële fotografen en fotostudio's in Nederlands-Indië 1850-1940: een overzicht' in A. Groeneveld (red.), *Toekang potret. 100 Jaar fotografie in Nederlands Indië 1839-1939*, Amsterdam 1989, sub Ernst & Co, p. 181. Heinrich Ernst is voor het eerst in de adresboeken van 1885 als zelfstandig fotograaf te vinden. Hij was tot 1916 in het nabijgelegen Bindjey werkzaam: nieuwe gegevens afkomstig van Steven Wachlin, Utrecht.
- 5 Hij zal over land naar Singapore zijn gegaan, waar een grote Duitse gemeenschap huisde. Het was vandaar een korte oversteek via de Straat van Malakka naar Sumatra.
- 6 Het is niet bekend in welk jaar precies Sandel zijn eerste bedrijf oprichtte. Zie voor verdere gegevens Arnold Wright, *Twentieth Century Impressions of Netherlands India. Its history, people, commerce, industries and resources*, Londen 1909, p. 580.
- 7 Brief Meta Sandel, in: familiearchief-Sandel, Berkel en Rodenrijs.
- 8 Inv.nr. RP-F-2003-104.
- 9 Sandel had zich toegelegd op de handel en richtte een im- en exportbedrijf op met zeker twintig schepen die af en aan voeren over de rivieren de Wampoe en de Batang Serangang. We weten overigens niet precies welke ondernemingen de zijne waren. In de familiepapieren worden genoemd: de Tandjoeng Poera Estate, Lau Boentoe Kottmann-Sandel, Sennah Estate, Kwalei Bessilam, Estate Martin-Sandel, Pastourel Sandel, Niederer-Sandel Makam Estate en Boekit Payong. De Glen Bervie onderneming was in elk geval in zijn bezit (familiearchief-Sandel, Berkel en Rodenrijs).
- 10 Inv.nr. RP-F-2003-102. Dit album bevat 50 foto's. Dergelijke lakbladen, ook die voor de Japanse markt en met Japanse motieven, werden in grote aantallen vervaardigd in de lakindustrie in de nabijgelegen Chinese stad Canton, met dank aan Dirk Jan Biemond.
- 11 Voorts foto's van de fermentershuur Aneta Mineh; Toelang Partie Goenoeng Rinteh Estate; Rimhoen Estate; Dinggah Estate. Achterin zijn albumbladen opengehouden. Daar zijn twee foto's van het Sandelkantoor en de Sandeltolbrug opgeplakt van Kleingrothes collega Heinrich Ernst.
- 12 Inv.nr. RP-F-2003-103. Dit album bevat 58 foto's.
- 13 De albums en familie zaken zijn via Paul en Lucie's zoon Otto bij diens zoon Paul terechtgekomen.
- 14 We kunnen de foto's in dit album toeschrijven aan Ernst, omdat er bij het ensemble ook een groep losse foto's met het stempel van de fotograaf was.
- 15 In Wright, *op.cit.* (noot 6), p. 580, worden onder het kopje 'P. Sandel' nog een paar activiteiten genoemd: agentschappen bij de Ocean Steamship Company en de Koninklijke Paketvaart Maatschappij in Tandjong Poera; agenten voor Van Nie & Co.; agenten voor de Kaiserbrauerei in Bremen. Verder is er sprake van verkoop van bouwmaterialen ten behoeve van de plantages, eigendom van grote houtconcessies in Atjeh en Tamiang en rubberproductie op de Tandjong Poera Estate. De firma was in het bezit van 5 'steam launches' en 19 kleinere schepen.
- 16 Paul Sandel overleed in 1925 in Berlijn, waar hij na zijn vertrek uit Nederlands-Indië als handelaar in triplex werkzaam was. In de *Deli Courant* verscheen een necrologie met de mededeling dat Sandel in de Eerste Wereldoorlog goede zaken had gedaan. Dat was hard nodig, want de kapitalen die hij aan Sumatra's oostkust verdiend had en die op de Bank of England stonden, werden tijdens diezelfde oorlog nietig verklaard omdat hij een Duitser was, zie anon. 'Paul Sandel overleden', in *Deli Courant* 14 februari 1925.
- 17 Inv.nr. RP-F-2003-106. Dit album bevat 106 foto's.
- 18 Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw*, Leiden 1992 (3de herziene druk), p. 47.
- 19 Eenmaal verbouwd en geoogst, was de tabaksgrond vervolgens acht jaar onbruikbaar. Dat verklaart ook de omvang van de ondernemingen, die voldoende grond beschikbaar moesten hebben om elk jaar weer aan hun winsten te komen.
- 20 Dat is precies het onderwerp van Breman, *op.cit.* (noot 18).
- 21 Mr. J. van den Brand, *De miljoenen uit Deli*, Amsterdam/Pretoria 1902, integraal afgedrukt in Breman, *op.cit.* (noot 18).
- 22 Bij de behandeling in de Tweede Kamer wist minister Idenburg het rapport zelf weg te houden. Het verdween in de spreekwoordelijke la en is pas zeventien jaar geleden (1988) in het Nationaal Archief teruggevonden. De kwestie geeft het debat over de donkere bladzijden in de geschiedenis van het Nederlandse koloniale bestuur tot op de dag van vandaag voeding: zie de inleiding in

- Breman *op.cit.* (noot 18) bij de hernieuwde editie uit 1992.
- 23 Wel werd als hulpmiddel ten behoeve van de planter de poenale sanctie in de wet opgenomen, waarbij de weggelopen contractkoelie terug naar de onderneming gehaald kon worden. Omgekeerd was er weinig waar de gecontracteerde arbeider zich op kon beroepen.
- 24 Rhemrev sub. 68, in Breman, *op.cit.* (noot 18), p. 476. Onder nummer 68 noteerde hij bijvoorbeeld in zijn rapport: *P. Sandel, Glen Bervie aanwezig 146 personen (...) Hier werd door verschillende koelies geklaagd over mishandelingen door den administrateur gepleegd*. Het ging om een geval van doodslag op een contractvrouw een half jaar daarvoor. Van strafrechtelijke vervolging moest worden afgezien, omdat het bewijs dat de dood van de vrouw het gevolg was van deze slagen, niet meer te leveren was. Op Glen Bervie had nog een geval van zware mishandeling plaatsgevonden. De contractkoelie Mojong werd als represaille door de hoofdadministrateur Sommer met jeuk veroorzakende bladeren ingewreven en moest een maand in een ziekenhuis herstellen.
- 25 Rhemrev, in Breman, *op.cit.* (noot 18), pp. 475-476, 480, 505.
- 26 Breman, *op.cit.* (noot 18), p. 58.
- 27 Breman, *op.cit.* (noot 18), hoofdstuk 'Plantage-maatschappij en koloniale orde'.
- 28 Louis Zweers, *Sumatra. Koloniale, koelies en krijgers*, Houten 1988, pp. 59-101.
- 29 Er zijn overigens wel foto's van de misstanden in Deli en Langkat in die periode bewaard gebleven, maar ze zijn op de vingers van een hand te tellen. Onderzoeker van de koeliekwestie Breman heeft er enkele teruggevonden, waaronder twee foto's van een executie op een plantage (collectie Koninklijk Instituut voor Taal, Land en Volkenkunde, Leiden). Dit zijn latere reproducties; het is niet duidelijk waar de originelen zich bevinden. Zie ook de tentoonstelling *De miljoenen uit Deli, koelies en planters op de tabaksplantages op Oost-Sumatra rond 1900* (2001) in het Vakbondsmuseum, Amsterdam waarbij voor dit onderwerp uit diverse collecties, met name die van het Tropenmuseum, werd geput. In Belgisch Congo was de situatie op datzelfde moment vergelijkbaar; ook daar verscheen in 1904 een regeringsrapport over misstanden op ondernemingen. Daar werd niet geschroomd een foto van een executie af te beelden op een Ansichtkaart, die naar huis kon worden verstuurd: zie tent. cat. *Het Geheugen van de Congo*, Brussel 2005.
- 30 Groeneveld en Wachlin, *op.cit.* (noot 4), hebben dat overtuigend aangetoond. Wachlin onderzocht de advertenties in de kranten en reconstrueerde de gemeenschap van fotografen: zie Wachlin, *op.cit.* (noot 4), pp. 177-192 en sub Medan, p. 191. Met dank aan Steven Wachlin, Utrecht, voor recente gegevens over Ernst, Kleingrothe en Stafhell.
- 31 Af en toe waren er commerciële fotografen op Sumatra actief. De Britse firma Woodbury & Page verkocht vanaf het begin van de jaren '70 stadsgezichten en landschappen, net als de Nederlander Jacob Anthonie Meessen, die in 1871 op Sumatra fotografeerde en foto's van Sumatra's westkust aanbood: zie Steven Wachlin, *Woodbury & Page. Photographers Java*, Leiden 1994, en Mattie Boom & Steven Wachlin, 'Jacobus Anthonie Meessen' in: *Geschiedenis van de Nederlandse Fotografie* nr. 36 (november 2004), pp. 1-10.
- 32 De vroegst bekende foto's van het oosten van Sumatra zijn uit 1869 van de hand van de Duitse, in Singapore gevestigde, fotograaf K. Feilberg. Ze worden tegenwoordig in een drietal albums *Views* in het Koninklijk Instituut voor de Tropen bewaard. Feilbergs foto's zijn uitzonderlijk: al op een vroeg moment maakte hij aan de oostkust intrigerende groepsportretten van de arbeiders op de tabaksplantages, waaronder Arendsburg, waar Nienhuys de scepter zwaaide. Vermoedelijk nam hij als fotograaf deel aan een expeditie: zie Zweers *op.cit.* (noot 28), pp. 17, 61, 117-118, 152 (noot 4), p. 159.
- 33 Zie voor Lambert: John Falconer, *A Vision of the Past. A History of Early Photography in Singapore and Malaya. The Photographs of G.R. Lambert & Co., 1880-1910*, Singapore 1995, pp. 27-33. Deze gegevens zijn inmiddels gedateerd.
- 34 Zie I.Th. Leijerzapf, *Fotografie in Nederland 1839-1920*, 's-Gravenhage 1978, sub Lambert, met dank aan Steven Wachlin die mij hierop attent maakte. Het Gemeentearchief Woerden verstrekke de overige gegevens: Lambert was vermoedelijk al eerder in Singapore, daar werden in de jaren '60 twee van zijn kinderen geboren. Zijn vrouw was Nederlandse en heette Groeneveld.
- 35 Zie Falconer, *op.cit.* (noot 33), p. 33.
- 36 Zie Mattie Boom (red.), *Fotokunst 19de eeuw. Hoogtepunten van de internationale fotografie. 19th-century photographic art. Masterpieces of international photography*, 's-Gravenhage 1989, pp. 78, 112, 195, en Peter Kors, 'Kleingrothes Images of Technology' in: Jane Levy Reed, *Towards Independence. A Century of Indonesian Photography*, San Francisco, 1991, pp. 53-57.
- 37 Met dank aan Steven Wachlin, Utrecht.
- 38 In feite is het vroegste 'prototype' van dit soort albums voor Sumatra's oostkust dat van K. Feilberg uit 1869. Van Lamberts album zijn drie exemplaren bewaard in het Koninklijk Instituut voor de Tropen, waaronder één met herkomst: families Pratej/Gramberg. In het Prentenkabinet Leiden bevindt zich ook een fraai exemplaar van een Lambert-album.
- 39 Het Nienhuys-album ligt in het Tropenmuseum in de vitrine.

- 40 G.R. Lambert & Co., *Catalogue of Photographic Views of Singapore, The Malay Archipelago and Siam, Borneo, Java & Sumatra*, Singapore 1899, pp. 33-35; origineel in de British Library, Londen, met dank aan Leo Haks.
- 41 Wachlin vond advertenties op naam van 'Stafhell & Kleingrothe' vanaf 1889, op hetzelfde adres waar Lambert had gezeten, Hotel Medan. Zie verder Wachlin, *op.cit.* (noot 4), p. 187. Er is een foto van het interieur van de studio in de collectie van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, maar dat is vermoedelijk de latere (vaste) vestiging aan de Kesawan.
- 42 Karl Josef Kleingrothe werd geboren op 24 juni 1864 in Krefeld: zie Stadtarchiv München, PMBG 275. 'No. 353723 Hauptliste für den In Reichs Ausländer'. In Medan werd in 1898 een kind Elmer geboren.
- 43 Inv.nrs. RP-F-F23888; RP-F-F23889; RP-F-F23890.
- 44 Falconer, *op.cit.* (noot 33), p. 191. Wachlin heeft echter nog advertenties op naam van Stafhell aangevonden tot in het begin van de 20ste eeuw.
- 45 Tot 1898 verschenen er nog advertenties op naam van de firma Stafhell & Kleingrothe (gegevens Steven Wachlin).
- 46 In de bibliotheek van het Rijksmuseum Amsterdam.
- 47 Vergelijk met albums in de collectie van het Tropenmuseum (KIT), één uit het bezit van douairière jhr. mr. Van de Wyck (inv.nr. 611) en twee met onbekende herkomst (inv.nrs. 1468 en 1469). Voorts wordt daar een kleiner 'Sumatra'-lakalbum bewaard. Er bevinden zich daarnaast nog twee albums in particuliere collecties in Australië. Ook het Wereldmuseum in Rotterdam bezit een dergelijk lakalbum. Met dank aan Steven Vink en Janneke van Dijk voor hun hulp bij de inzage in de omvangrijke collectie Sumatrafotografie in het Koninklijk Instituut voor de Tropen; met dank aan Leo Haks voor inzage in zijn collectie foto's van Sumatra; met dank aan Anneke Groeneveld voor inzage in de collectie Wereldmuseum Rotterdam.
- 48 Vergelijk bijvoorbeeld het 'Meessen-album', geschenk voor koning Willem III, nu in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
- 49 Het adres onder de heliogravures luidt: 'C.J. Kleingrothe Medan, Deli. [...] Gravure J.B. Obernetter, München'. Zie voor Obernetter: K. Gebhardt, *Königlich bayerische Photographie 1838-1918*, München 1978, pp. 246-258.
- 50 In het Koninklijk Instituut voor de Tropen in het Tropenmuseum in Amsterdam, in het Rijksmuseum in Amsterdam, in het Wereldmuseum Rotterdam en in de collectie van Leo Haks in Amsterdam.
- 51 De eerste twee in de collectie van het Tropenmuseum, de laatste in de collectie van het Wereldmuseum, Rotterdam.
- 52 In de collectie van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden, en in de collectie van het Tropenmuseum, Amsterdam.
- 53 Leo Haks en Steven Wachlin, *500 Early Postcards*, Singapore 2004, pp. 17, 31, 35, 39-43.
- 54 *Deli Courant*, 1 februari 1910.
- 55 *Deli Courant*, 3 januari 1910, afscheidsdiner van J. van Vollenhoven.
- 56 Gedateerd 1909. In de collectie van het Wereldmuseum, Rotterdam.
- 57 Inv.nr. RP-F-F01149. Zie Rudy Kousbroek, 'Indische Albums. Geluk dat nooit bestond', in *Openbaar Kunstbezit* 29/3 (1985), pp. 90-93.
- 58 In *Deli in woord en beeld* (1905) van de Amsterdamse uitgever J.H. de Bussy en in Arnold Wright, *Twentieth Century Impressions of Netherlands India* (1909) zien we foto's van Kleingrothes hand. Eerder verscheen bijvoorbeeld van een onbekende auteur *De Tabakscultuur in Deli* (1889) met lichtdrukken van een onbekende fotograaf (Bibliotheek Rijksmuseum). Uit dezelfde periode is *Geschiedenis van een Tabaksveld ter Oostkust van Sumatra*, een portfolio met zeven albuminedrukken op karton van een onbekende fotograaf (collectie Rijksmuseum, inv.nr. RP-F-F01219), zie ook cat. tent. Kees Zandvliet (red.) *De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950*, Amsterdam (Rijksmuseum Amsterdam)/Zwolle 2003, pp. 371-374.
- 59 De functie van de fotografie als pr-instrument roept overigens weer nieuwe vragen naar het bedrijf als opdrachtgever van fotografen. Aan het eind van de 19de eeuw kenden we in Nederland een vergelijkbare situatie, bijvoorbeeld bij de firma Stork, die vanaf het eind van de 19de eeuw zelfs een fotograaf in vaste dienst had voor allerlei doeleinden, van productfotografie tot en met de vervaardiging van representatiealbums. Nog verder onderzocht zou kunnen worden in hoeverre in de archieven van de tabaksondernemingen op Sumatra documenten met betrekking tot foto-opdrachten bewaard zijn gebleven.

